

Türkiye İşçi Partisi'nin (TİP) Dış Politikasında Kıbrıs Meselesi (1961-1971)

Başaran Ayar*

Özet

Türkiye İşçi Partisi, 1961-1971 döneminde Türk siyasal hayatının önemli bir parçası olmuştur. Bu çalışmada TİP'in Kıbrıs politikası incelenmekte ve meselenin Parti'nin anti-emperyalizm, dış politikanın güvenlikleştirilmesine karşı çıkma ve Üçüncü Dünya ile yakınlaşma şeklindeki üç ana sütün üzerine kurguladığı dış politika çizgisini vurgulamak için uygun bir vaka olarak değerlendirildiği öne sürülmektedir. Bu çerçevede TİP'in Kıbrıs politikası, o döneme kadar partiler üstü bir niteliği olduğu değerlendirilen dış politikanın sorgulanabildiği, ABD ile kurulan eşitsiz ilişkilere dair eleştirilerin farklı partilerce de eleştirilebildiği ve Soğuk Savaş dönemi blok siyaseti sebebiyle ikincil planda kalan periferi ülkeleriyle daha yakın ilişkiler kurulmasının hedeflendiği bir iklimin ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler:

Türkiye İşçi Partisi, Kıbrıs Meselesi, Anti-Emperyalizm, Üçüncü Dünyacılık.

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Üniversitesi, bsrnayar@ankara.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6325-1638
Makale geliş tarihi: 01.08.2025
Makale kabul tarihi: 12.11.2025

The Cyprus Issue in Workers' Party of Turkey's (TİP) Foreign Policy (1961-1971)

Abstract

The Workers' Party of Turkey (TİP) was an important part of Turkish political life between 1961 and 1971. This study examines TİP's Cyprus policy and argues that the issue was seen as a suitable case to highlight the Party's foreign policy, which rested on three main pillars: anti-imperialism, rejecting securitization of foreign policy, and closer ties with the Third World. Within this framework, TİP's Cyprus policy contributed to the emergence of a political climate where foreign policy, previously considered above political parties, could be questioned, where unequal relations with the United States could be criticized by different political parties, and where closer relations with peripheral countries, previously sidelined due to Cold War bloc politics, became a goal.

Keywords

Workers' Party of Turkey, Cyprus Issue, Anti-Imperialism, Third-Worldism.

Giriş

1961 yılında sendika hareketlerinin bir parçası olarak kurgulanan Türkiye İşçi Partisi (TİP), parti yönetiminin aydınlara yaptığı çağrının Mehmet Ali Aybar, Behice Boran, Sadun Aren ve Çetin Altan gibi isimlerce karşılık bulmasıyla 1960'lar Türk siyasal hayatının önemli bir parçası haline gelmiştir. Partinin onuncu yılı münasebetiyle Emek gazetesinde yayınlanan tarihçede partinin 1961-1962 yılları "kendini bulma dönemi", 1962-1964 yılları ise "ideolojik yönelme" dönemi olarak nitelendirilmekte ve 1964 yılındaki İzmir Kongresi ile sosyalist teşkilatlanma sürecinin tamamlandığı belirtilmektedir (Emek, 1971: 21-22). Anti-emperyalizm ve anti-faşizm sloganlarını öne çıkaran Parti, hem güçlü ulusalcı tabandan destek bulabilmek hem de az gelişmiş ülke milliyetçiliği fikrini benimsemiş olması sebebiyle Kemalist kimliğe vurgu yapmaktaydı (Oran, 2001: 669). TİP aynı zamanda kitle partisi hüviyeti gösteren sistem karşıtı bir hareket olarak öne çıkmaktaydı (Arslantaş ve Arslantaş, 2014: 410). Cumhuriyet senatörleri Niyazi Ağırnaslı ve Esat Çağa'nın partiye katılması sonrasında Anayasa Mahkemesi'ne başvuru hakkını da elde eden partinin görünürlüğü oldukça yükselmiştir (Ünlü, 2022: 190). Sosyal Adalet, Dönüşüm ve Emek gibi partiye yakın gazete ve dergilerin, sendika ve öğrenci hareketleriyle eşgüdümlü

siyasi faaliyetleri sayesinde kısa süre içerisinde kayda değer bir kamuoyu desteği sağlayan TİP, 1961 Anayasası ile gelen milli bakiye sisteminin de etkisi ile 1965 Genel Seçimlerinde %3 oy oranı ile 14 milletvekili ile mecliste temsil edilmeye hak kazandı¹. TBMM'de temsil edilen ilk sosyalist parti olarak, iktidarın parlamenter ve barışçıl yollarla elde edilmesi amacını gütmektedir (Doğan, 2010: 314).

1965-1969 döneminde TİP milletvekilleri, TBMM'de özellikle iktisadi ve sosyal konularda sosyalist bir çizgide faaliyetlerini sürdürdü. İç politikada partinin gündeminde işçi hareketleri, köylünün sorunları, eğitim ve gelir adaletsizliği gibi konular öne çıkarken dış politikada kapitalist ülkelerle kurulan eşitsiz ilişkilere getirilen eleştiriler ağırlıktaydı. Özellikle iktidardaki Adalet Partisi'nin (AP), 1961 Anayasasının toplumcu yönlerini görmezden geliyor olduğu partinin odağındaydı (Doğan, 2010: 319).

TİP dış politikasını ise ikili anlaşmalar, Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) ve Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) bağlamında Batı ile kurulan eşitsiz ilişkilerden kurtulma çağrısı, dış politika meselelerinin partiler üstü olduğu argümanı ile kamuoyunun karanlıkta bırakılmasına karşı çıkmak ve Üçüncü Dünya ülkeleri ile daha yakın ilişkiler kurma arzusu olarak üç sütun üzerine kurmuştu. Kıbrıs meselesi 1964'den itibaren TİP için bu üç sütunu vurgulamak için önemli bir vaka olarak belirdi: ABD ve İngiltere'nin Türkiye'yi meselede yalnız bıraktığını vurgulayarak anti-empyralist söylemi güçlendirmek, Kıbrıs konulu gizli oturumlar ve Johnson mektubunun açıklanmaması gibi güvenlikleştirici² yaklaşımlara karşı şeffaflık ısrarı ve Birleşmiş Milletler'de Türkiye'nin çizgisinin daha iyi anlatılabilmesi için Üçüncü Dünya ülkeleri ile daha yakın ilişkiler kurulması fikri, TİP'in milletlerarası münasebetler çizgisini somutlaştırmak için kullandığı somut argümanlar haline geldi.

TİP'in görünürlüğü 1965-1969 arası oldukça yüksek olsa da seçim sistemindeki değişikliğin de etkisiyle 1969 yılında yapılan seçimlerde meclisteki sandalye sayısı ikiye düştü. Bu dönemde Genel Başkan Aybar'a karşı bir yandan Aren ve Boran gibi isimlerin öncülüğünde yükselen, gerek dış politikaya dair fikir ayrılıkları gerekse iç siyasette izlenen stratejilerden duyulan memnuniyetsizlikten kaynaklanan parti içi muhalefet güçlenirken diğer yandan Avcıoğlu çizgisindeki Milli Demokratik Devrim hareketi artan ölçüde kabul görmekteydi (Arslantaş ve Arslantaş, 2014: 413). 1969 yılında yapılan genel seçimlerde yaşanan hayal kırıklığı ve parti yönetimi içindeki fikir ayrılıkları sebebiyle parti ivmesini kaybetmiş olsa

1 Bağımsız milletvekili seçilen gazeteci Çetin Altan'ın da kısa bir süre sonra partiye katılması ile bu sayı 15'e yükselecekti.

2 Çalışmada kullanılan "güvenlikleştirme" kavramı ile, konuların siyasal alanın dışına çıkarılarak "özel bir siyaset hali" yahut "siyaset üstü" oldukları savıyla tartışma ve sorgulamalardan azade hale getirilmesi sürecini ifade edilmektedir (Buzan vd., 1998: 23).

da önce Mehmet Ali Aslan, daha sonra Şaban Yıldız başkanlığında faaliyetlerini sürdürdü. 1971 yılındaki 12 Mart Muhtırası ise Türk siyasi hayatında TİP döneminin sonunu getirdi.

Çalışma, gerek TBMM çatısı altında dış politikada farklı bir ses olarak öne çıkan gerekse Kıbrıs konusunda çerçeve dışı argümanları dile getiren bir parti olması hüviyetiyle önemli bir vaka olan TİP'in 10 yıllık siyasi sergüzeşinde Kıbrıs'ın nasıl bir yer tuttuğunu ve genel dış politika anlayışında nereye oturduğunu göstermek maksadıyla parti mensuplarının TBMM'de yaptıkları konuşmalar, partiye yakın yayın organları, parti belgeleri, hatıratlar ve ikincil literatürden faydalanarak yürütülmüştür. TİP'in ömrü 1961-1971 yılları arası oldukça kısa bir dönemi, mecliste kayda değer temsili ise yalnızca 1965-1969 arası dört yıllık bir zamanı kapsadığı için çalışmada kronolojik bir anlatım yerine öncelikle partinin genel dış politikası tartışılmış ve üç sütun olan Batı ile ilişkilere eleştiri, dış politika tartışmalarında şeffaflık arzusu ve Üçüncü Dünya ile daha yakın ilişkiler ısrarı açıklanmıştır. Takip eden kısımda öncelikle TİP'in Kıbrıs politikasının şekillendiği şartlar tartışılmış ve kurgulanan Kıbrıs politikasının bahsedilen üç sütunun kanıtı olarak nasıl kullanıldığı tartışılmıştır. 1969-1971 arası dönem ise TİP'in parti içi çekişmelerin de etkisiyle Kıbrıs konusundan uzaklaştığı bir dönem olarak özetlenerek sonlandırılmıştır.

Türkiye İşçi Partisi'nin Dış Politikası

Türkiye İşçi Partisi 1960 sonrası dönemde dış politikanın geleneksel çizgisini sorgulayan tek parti işlevini görüyordu (Fırat, 1997: 98). Parti, dış politika çizgisini "kişilikli" ve "kıskançlıkla istiklalci" olarak nitelendirmekteydi (Türkiye İşçi Partisi Programı, 1965). Bu politika çerçevesinde dönemin önemli küresel gelişmeleri anti-emperyalist bir çizgiye oturtularak öğrenci hareketleri dahil olmak üzere kapsamlı bir toplumsal destek toplanmaya çalışılmıştır (İnan, 2023: 29). Güvenç, TİP'in, NATO, CENTO (Merkezi Antlaşma Teşkilatı) ve AET konusundaki fikirlerini Üçüncü Dünyacılık çizgisine yakın bulmaktadır. Bu fikrin iktisadi temeli ise Türkiye'deki feodal yapıların ortadan kaldırılması ve hızlı kalkınma gerekliliği şeklindeki iki temel görevinin yeni kurulan Asya ve Afrika ülkelerinin gereksinimleri ile ortak olmasıydı (Güvenç, 2005: 31). TİP'in milletvekili ve dış politika sözcüsü Behice Boran'a göre, dış politikada jeopolitik nedenleri öne sürerek Batı blokunda yer alan Türkiye'nin "toplumsal-ekonomik yapısı ve dünya devletleri içindeki yeri," diğer Batılı ülkelerden oldukça farklı olduğu için ciddi çelişkiler yaratmaktaydı (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 19.2.1966: 572).

TİP, bağımsızlık ve anti-emperyalizmi sosyalizmin ilk şartları olarak değerlendirmekte ve bunları Kemalizm ve ulusçulukla ilişkilendirerek millici bir

anlayışla çoğunluğu emekçilerden oluşan Türk milletinin çıkarlarını savunmaktaydı (Bora, 2017: 616). Bu çerçevede TİP'in parti programında dış politika Atatürk'ün Milli Mücadele dönemindeki konuşmalarına dayandırılmıştı (Türkiye İşçi Partisi Programı, 1965). Parti bu şekilde “Kuvay-ı Milliye ruhunu temsil ettiğini vurgulamak ve Atatürk'ü partinin arkasına alarak, suçlamalara ve toplumdaki şüphelere daha kolay göğüs gerebilmeyi” amaçlamaktaydı (Ünlü, 2022: 192). Zira TBMM'de temsil edilen ilk sosyalist parti olarak TİP, sıklıkla gayri-millî olmakla ve SSCB'nin uydusu olmakla suçlanmaktaydı. Dolayısıyla Kuvay-ı Milliye ruhu ve Atatürkçülük vurgusu, bu tip saldırılara karşı oldukça uygun bir kalkan işlevi görmekteydi.

TİP'in anlayışıyla Atatürk'ün dış politikası 6 temel prensip üzerine kuruluydu: 1) Hiçbir yabancı nüfuza müsaade etmemek; 2) Kendi gücüne dayanan bir savunma sistemi meydana getirmek; 3) Yurt müdafaası stratejisi (yurdun ilk andan savunulması, savunmanın başka ülkelere bırakılmaması); 4) Askeri ittifaklara girmemek (Atatürk'ün dostluk ve saldırmazlık paktları yapmış olmasına rağmen fakat askeri ittifaklara dahil olmamış olması vurgulanarak); 5) Kolektif güvenliği milletlerarası teşekküller vasıtasıyla sağlamaya çalışmak; 6) Başta komşular olmak üzere bütün devletlerle iyi münasebet tesis etmek (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 19.2.1966: 573). Kemalist ve milliyetçi söylemle desteklenen bu anti-empyralist politikada bazı temalar öne çıkmaktaydı: i) ABD güdümünde ve NATO çatısı altında yürütülen blok siyasetinin ve Avrupa Ekonomik Topluluğu ile entegrasyon hedefi ile yürütülen Ortak Pazar'ın reddi; ii) SSCB ile mesafeli duruş; iii) Dış politikanın partiler üstü bir konu olmaktan çıkarılması; iv) Başta Bağılantısızlar Hareketi'ne mensup ülkeler olmak üzere blok dışı aktörler ile daha yakın ilişkiler kurulması.

Batı ile İlişkiler

Parti'nin dış politikada en çok vurgu yaptığı nokta olan ABD güdümünden çıkma arzusu, ikili anlaşmalara dönük eleştiriler, Türkiye'de bulunan ABD ve NATO askeri üslerine itiraz ve askeri yardımın olumsuz yönlerine yapılan vurgu olarak tezahür etmekteydi. Bu bağlamda TİP mensupları, ABD ile kurulan eşitsiz ilişkinin Türkiye'nin kurucu değerlerine zıtlığına vurgu yaparak Kıbrıs sorunda ortaya çıktığı üzere bağımsız bir dış politikanın ülkenin menfaatlerine daha uygun olduğunu ifade etmiştir (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 7.11.1965: 177). Burada vurgulanan, TİP'in dış politika anlayışında vurgulandığı üzere Batı ile kurulan eşitsiz ilişkilerin, doğrudan ülkenin menfaatini ilgilendiren meselelerde dahi müttefiklerin arzularına göre hareket etme yönünde bir eğilim olduğu idi. Kıbrıs özelinde ise Kıbrıs'ta NATO'nun çıkarları ile Türkiye'nin çıkarları arasında önemli farklılıklar mevcuttu ve kurulan eşitsiz ilişki yüzünden ulusal çıkar gerektiği gibi savunulamamaktaydı. ABD ile ilişkilere dönük eleştiriler özellikle

AP Genel Başkanı Süleyman Demirel'in bu ülkeyle yakın ilişkileri üzerinden yürütülen seçim kampanyalarında göze çarpmaktadır (Oran, 2001: 669). İkili anlaşmalar yalnızca bağımsızlık yönüyle değil, 27 Mayıs Darbesi ve DP kastedilerek “düşmüş” bir hükümet tarafından imzalanmış olması yönüyle de geçersiz görülüyordu (Altan, 1971: 80). Diğer yandan NATO üyesi olmanın getirdiği ekonomik yük de TİP tarafından eleştirilen bir diğer noktaydı. Parti milletvekillerinden Muzaffer Karan bu durumu “NATO’ya üye diğer devletlerin nüfusları, ekonomik ve askeri potansiyelleri göz önüne alınırsa, Türkiye gibi geri kalmış bir ülkenin iştirak payının ne kadar büyük ve ne kadar gayrı-adil olduğu anlaşılır” şeklinde dile getirmekteydi (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 24.2.1966: 469). İkili anlaşmalara dair bir diğer eleştiri ise bu anlaşmaların önemli bir kısmının NATO kapsamı dışında olmasıydı. Buna göre 1947’den itibaren imzalanan en az beş anlaşma Türkiye’nin NATO üyeliği öncesinde yürürlüğe girmiş ve NATO ittifakından bağımsız bir şekilde yürümekteydi. Dolayısıyla, ikili anlaşmaları Türkiye’nin NATO yükümlülükleri ile ilişkilendirmek hükümetlerin bir diğer çelişkisiydi (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 5.1.1967: 82). Benzer bir şekilde Avrupa ile kurulması hedeflenen iktisadi entegrasyonun emperyalist bir proje olduğu öne sürülerek Türkiye’de sosyal adaletin sağlanabilmesi için kendi ayakları üzerinde duran ve Ortak Pazar gibi bağımlılık ilişkilerinden azade bir iktisadi yapının yaratılması gerektiği belirtilmekteydi.

SSCB ile İlişkiler

TİP’in dış politika anlayışında Sovyetler Birliği ile ilişkiler ise genel olarak “Ne Sovyet peykliği, ne Amerikan Köleliği” sloganı ile bağımsızlığa vurgu yaparak yorumlanmaktaydı (Ünlü, 2022: 127). Fakat özellikle Johnson mektubunun kamuoyuna açıklanması sonrasında Amerikan karşıtı fikirlerin yaygınlaşması ile Kıbrıs konusunda SSCB’nin de desteğinin alınması fikri daha fazla dile getirilmeye başlandı. Bu dönemde Sovyetler Birliği ile ilişkilerin düzeltilmesi çabası memnuniyetle karşılandı. 1965 Seçim Bildirisinde bu durum “Türkiye İşçi Partisi Sovyetler Birliğiyle münasebetlerimizin iyileştirilmesi için son zamanlarda atılan adımları memnuniyetle karşılar. Ve bu yöndeki gelişmelerin karşılıklı saygı, itimat ve menfaate dayanan samimi dostluk münasebetleri şeklini almasını ister” sözleriyle yer buldu (Altan, 1971: 177). 1969 yılına gelindiğinde ise, SSCB’nin 1968 Prag Baharı akabinde Çekoslovakya’yı işgalini sert bir şekilde kınayan Aybar ile bu çizgiyi eleştiren Aren/Boran kliği arasındaki fikir ayrılığı 1969 seçimlerindeki başarısızlık sonrasında Mehmet Ali Aybar’ın partiden uzaklaştırılmasına kadar gidecek olan sürecin ilk kıvılcımı olmuşur. İlginç olan, 1969 yılında parti içi muhalefet tarafından tasfiye edilen Aybar’ın verdiği bir demeçte, kendisine göre “Türkiye’de kişilikli sosyalizmin başladığı yerin de bittiği yerin de Türkiye” olması gerektiğini, karşısındaki hiziplerin ise “böyle bir

hassasiyetinin olmadığını” belirterek dışarıdan yönlendirildikleri imasında bulunmasıdır (Emek, 1969: 3). Yine de 1969-1971 döneminde Aybar'ın Sovyetler Birliği'ne tepkisini kınayarak yönetime gelen ekip dahi Kıbrıs konusunda 1965'den beri sürdürülen çizgide herhangi bir değişikliğe gitmeyerek kurulan çerçeveyi aynen sürdürmeyi tercih etmiştir.

SSCB'ye yakın bir görünümünden uzak durma kaygısı, TİP'in dış politikasında vurgulanan önemli bir nokta olarak öne çıkmaktaydı. Özellikle sağ partilerce sıklıkla Sovyetler'e bağlı olmakla suçlanan Türkiye İşçi Partisi bu konuda oldukça dikkatli davranmaktaydı. AP üyeleri sıklıkla TİP'in Moskova'dan emir aldığını iddia etmekteydi (Ünlü, 2022: 247). Dönemin TİP milletvekillerinden Çetin Altan'a (1971: 90) göre bu baskının arkasında ideolojik farklılıkların yanı sıra “iktidar partisinden prim koparmak, iş çevreleriyle işi düzeltmek” isteyenlerin TİP'e çatmasının çok verimli bir yol olması da etkiliydi. Bu sebeple parti yönetimi herhangi bir şekilde SSCB güdümünde hareket ettikleri intibasını yaratabilecek hareketlere karşı teyakkuz halindeydi. Bu konuda özellikle Aybar'ın hassasiyeti öne çıkmaktaydı. Örneğin Macaristan'da yapılan bir toplantıda Türkiye Komünist Partisi başkanı ile görüşme yaptığını bildirmesinin ardından senatör Niyazi Ağırnash, Aybar'ın isteği ile partiden istifa etmişti (Ünlü, 2022: 199). Yine de Aybar TİP yönetiminden uzaklaştırıldıktan sonra dahi SSCB ile ilişkilere dair çekingen tavrın sürmesinden bu yaklaşımın yalnızca Aybar'a özgü olmadığını görmek mümkündür (Aren, 1993: 125). Bu kaygı bir yanıla sağdan gelen “Sovyet peyki” eleştirilerini göğüslemeyi hedeflerken diğer yandan TKP'nin eski kadrolarının parti içinde nüfuz edinmesini önleme kaygısı güdüyordu (Bora, 2017: 618). Bu sebeple TİP mensupları hükümetlerin dış politikasına yönelik eleştirilerinde ABD ile yakın ilişkileri ve Bağlantısız ülkeleri ile ilişkilerin eksikliğini öne çıkarmaktaydı.

TİP'in SSCB ile ilişkilere dair ana argümanı, ABD güdümündeki dış politikanın Türkiye'yi kendi çıkarlarına aykırı bir şekilde Moskova'nın hedefi haline getirmesiydi. Buna göre Türkiye, iyi komşuluk ilişkileriyle kendini güvenceye almak yerine üzerindeki riski artırmış oluyordu. Bu açıdan ABD'nin güvenlik şemsiyesine dahil olmak da Sovyetler Birliği'ne karşı bir güvence sağlamaktan uzaktı. Zira Amerika'nın muhtemel bir savaş durumundaki stratejisi Türkiye'nin ilk etapta “terk edilmesi, sonradan kurtarılması usulünü” ön görmekteydi (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 19.2.1966: 573). Üstelik, Amerika ile aynı blokta yer almak, SSCB ile bir egemen devlet olarak ilişki kurmayı da güçleştirmekteydi. Örneğin 1966 Ocağında SSCB'nin Türkiye'de bulunan üslerle ilgili olarak Ankara'ya değil ABD'ye nota vermiş olması TİP temsilcilerinin sert tepkisine neden olmuştu zira bu eylem “bağımsız olan Türkiye'nin, bağımsız olması gereken Türkiye'nin yabancı devletler nezdinde bu şekilde mütalaa edilmemekte olduğunun hazin bir işareti” idi (Altan, 1971: 177). Sovyetler'e karşı bağımsızlığı koruma gayesi ile yapılan hamleler Türkiye'nin Amerika'ya karşı

bağımsızlığını yitirmesine neden olmakta, üstelik Türkiye'yi kendisini ilgilendirmeyen çatışmaların ortasında bırakarak tehlikeye sokmaktaydı (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 5.1.1967: 88).

Dış Politikanın Güvenlikleştirilmesi

TİP'in üstünde ısrarla durduğu bir diğer nokta ise dış politika meselelerinin siyaset alanının dışına çıkarılarak güvenlikleştirilmesinin zararlarıydı. TİP'in Türk siyasal hayatına getirdiği önemli bir yenilik "dış politika üzerindeki dokunulmazlık örtüsünü kaldırması ve bu konuları da fiilen tartışmaya başlamasıydı" (Aren, 1993: 193). Gerçekten de daha çok partili hayata geçiş sürecinde dış politikanın partiler üstü bir alan olduğu konusunda mutabakat vardı. Örneğin İnönü, DP'nin kuruluşuna onay vermeden önce Bayar'a dış politikada bir fikir ayrılığı olup olmadığını sormuş ve ancak müsbet cevabı alınca onay vermişti (Ünlü, 2022: 117). Behice Boran'ın deyimiyle "İktidar partisi ve Hükümet dış politikanın bütün ayrıntıları ve yönleriyle halk oyu önünde açıklanmasını, ortaya dökülmesini istememekteydi" (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 19.2.1966: 571). Bir diğer yönüyle ise "dış politikanın dokunulamaz konular arasında olması" aslında yürütülen politikaların savunulamaz bir hale geldiğini ortaya koymaktaydı (Aybar, 1964a: 4). Bu cihetle 1965 yılında BM Genel Kurulu'nun Kıbrıs konusunda aldığı kararların değerlendirildiği genel oturumda TİP adına söz alan Tarık Ziya Ekinci, ilk olarak "peşinen" Kıbrıs konusunda yapılacak görüşmelerin mutlaka açık bir şekilde yapılması gereksinimi dile getirerek kamuoyunun yakın bir şekilde yıllardır takip ettiği meseleye dair "tam manasıyla bir fikir sahibi olmak ve iç politikanın kısır çekişmelerine alet edilmek isteyen bu konuda tam manasıyla bir bilince varmak arzusunda" olduğunu vurgulamıştır (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 22.12.1965: 639). "Amerikanvari iki parti sistemi" olarak nitelendirilen mevcut düzende partilerin "yüzeysel meseleler dışında iç ve dış politikada aynı görüşü savunmalarının gerektiği, Kıbrıs konusunda ise Misak-ı Milli'ye aykırı olduğu için kamuoyuna açıklanmadığı" öne sürülmekteydi. Dış politika meselelerinin kamuoyuna açık bir şekilde tartışılması ısrarı Aybar'ın 1969 yılında partiden tasfiyesi sonrasında da sürdürüldü. Örneğin Boran, 1970 yılında Emek dergisindeki yazısında ikili anlaşmaların kapalı kapılar ardında yenilenmesini eleştirmekteydi (Boran, 1970: 4). Yukarıda da değerlendirildiği üzere SSCB'nin Çekoslovakya'yı işgali gibi bir dış politika meselesi üzerinden yaşanan yol ayrımından sonra dahi TİP mensuplarının dış politikanın güvenlikleştirilmesine olumsuz bakışlarında herhangi bir değişim yaşanmamıştır.

TİP mensuplarının partinin kuruluş döneminden 1971'de kapatılmasına kadar geçen süreçte dış politikanın güvenlikleştirilmesine karşı duruşlarını ısrarlı bir şekilde sürdürmeleri kısa vadede ulusal çıkara aykırı hareket ettikleri intibahı doğurarak özellikle sağdaki rakiplerinin eleştiri oklarını çekse de zamanla partinin

kamuoyunun dış politikada farklı görüş dile getiren tek odak olarak dikkat çekmesini sağladı. Başta Kıbrıs bunalımı olmak üzere, ABD ile ilişkiler, NATO üyeliği ve Ortak Pazar süreci gibi çeşitli meselelerde yekpare davranıyor izlenimi veren Türk siyasal hayatında Türkiye İşçi Partisi'nin bu dönemde ortaya attığı eleştirel çerçeve, değişen uluslararası ortamla diğer partilerin söylemlerine de yerleşecekti.

Üçüncü Dünya ile İlişkiler

Türkiye'nin Milli Mücadele sırasında ve bağımsızlık sonrasında Mustafa Kemal Atatürk'ün yönetiminde yürüttüğü dış politikasının emperyalizm karşıtı yönüne sıklıkla vurgu yapan TİP, ülkenin dünya sathındaki bağımsızlık hareketleri için önemli bir rol modeli olduğunu belirtmekteydi. Başta Aybar olmak üzere parti mensupları sıklıkla 2. Dünya Savaşı sonrası kurulan düzende takip edilen blok siyasetinin, bağımsızlığını yeni kazanan ülkelerin Türkiye'ye dair mesafeli bir bakışa sahip olmasına neden olarak ülkeyi önemli bir destekten mahrum bıraktığını öne sürmekteydi. TİP için izlenmesi gereken yol Türkiye'nin bağımsızlık hareketlerine destek vererek Üçüncü Dünya ülkeleri arasında yer almasıydı (Güvenç, 2005: 23). Bu şekilde Türkiye, “az gelişmiş memleketler içinde en fazla gelişmiş olarak, bu memleketler içinde hiçbir zaman sömürge olmamış, yüz senelik bir Devlet idaresi tecrübesine sahip bir memleket olarak liderlik rolünü” alabilecekti (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 19.2.1966: 574). Buna rağmen, Atatürk'ün ardından, özellikle de İkinci Dünya Savaşı sonrası Batı blokuna yakın bir dış politika izlenmesi ile Çin, Hindistan, Mısır ve Cezayir gibi birçok vakada emperyalistlerin yanında yer alan Türkiye, kurtuluş savaşı yürüten ülkeleri yüz üstü bıraktığı dile getirilerek eleştiriliyordu (Konur, 1964: 11). “Kader birliği halinde bulunulan” Bağlantısız ülkelerle kurulacak ilişkilerin daha uzun vadeli olacağı öne sürülmekteydi (Kafaoğlu, 1964: 39). Çalışmanın ilerleyen kısmında da göreceğimiz üzere özellikle Kıbrıs konusunda Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'ndaki oturumlarda Türkiye'nin gerekli desteği bulamamış ve yalnız kalmasında, Kuvay-ı Milliyeci ‘kişilikli’ ve ‘kıskançlıkla bağımsızlıkçı’ dış politikanın reddi ana sebep olarak sunulacaktır.

Bursa Nutku ve TİP'in Kıbrıs Politikasının Şekillenmesi

TİP'in Kıbrıs sorunu konusunda politikası, 1963 yılının Aralık ayında Adadaki Rum ve Türk cemaatler arasında çıkan kanlı çatışmalar neticesinde artan gerilim kapsamında ortaya çıkan tartışmalara dair Mehmet Ali Aybar'ın Bursa'da yaptığı bir konuşmaya gelen sert tepkilerle şekillenmiştir. Bu konuşmasında Misak-ı Milli vurgusu yapan Aybar, Türkiye'nin sınırları dışında herhangi bir emeli bulunmadığını belirtmiştir. Fakat rakip siyasi hareketler ve bunlara yakın medyada

bu sözler, Türkiye'nin Kıbrıs konusunda herhangi bir hakkı olmadığı şeklinde yorumlanarak Parti'yi vatana ihanetle suçlayacak şekilde sunulmuştur. Özellikle AP temsilcilerinin tepki gösterdiği kısım “Biz Kurtuluş Savaşı'nı kazanmış, eski bir mirası tasfiye etmiş bir devletiz. Anavatanın sınırlarını mütecanis bir ulus etrafında kesin olarak çizmiş bulunuyoruz. Bugünkü sınırlarımız dışında hiçbir toprak üzerinde iddiamız yoktur, olmamalıdır.” şeklindeki sözlerdir (“Olaylar Karşısında”, Sosyal Adalet, 1964: 24). Güvenç'e göre bu dönemdeki tutum “örtülü olarak” Rum kesiminin anti-emperyalist bağımsızlık mücadelesine övgü de içermekteydi (Güvenç, 2007: 46). TİP'e dönük tepkiler şiddet olaylarının önünü açmış, bir grup protestocunun parti binasına saldırısı emniyet güçlerince durdurulmak zorunda kalmıştır (“TİPne saldırılar”, Sosyal Adalet, 1964: 1). Konuşma parti içinde de kırılmalara yol açmış, henüz yedi ay önce partiye katılan senatör Esat Çağa bu sebeple bir protesto broşürü yayınlarak partiden istifa etmişti (Aren, 1993: 97).

Eleştirilere karşı “İftiralara Cevap Veriyoruz” başlıklı bir bildiri hazırlanmış ve Aybar'ın konuşmasının tamamı verilerek “iki saatlik uzun konuşmanın bazı gazetelerin maksatlı olarak birkaç cümle ile özetlemesi” eleştirilmişti (Aybar, 1964b: 3). Gelen itirazlara cevaplar TİP yayınlarında uzunca bir süre öncelikli olarak gündemi işgal edecekti. Örneğin 1965 Seçim Bildirisinde Kıbrıs meselesi ilk sırada tartışılan konu olmuştur. Bu belgede meselenin esas sebebi olarak “İngiliz ve Amerikan emperyalistlerin Yunanlı ortaklarını desteklemesi” gösterilmiş ve Parti'nin duruşu “her şeyden önce Kıbrıs meselesini emperyalistlerin elinden çekip almak, bunun için de emperyalizme karşı olan devletlerin bu davada bizi desteklemesini sağlamak” olarak açıklanmaktaydı (Türkiye İşçi Partisi Programı, 1965). Eylül ayında Kıbrıs konulu bir Genel Yönetim Kurulu toplantısı yapılarak TİP'in Kıbrıs konusundaki görüşü “uluslararası garanti altında, üslerden ve askerlerden arınmış, tarafların birbirinin haklarına titizlikle saygı gösterdikleri iki bölgeyi federatif, bağımsız ve tarafsız bir Kıbrıs Cumhuriyeti” şeklinde formüle edildi (Ekinci, 2010: 502). Aybar'ın Bursa nutkunun çarpıtıldığı belirtilerek partinin çizgisinin, Kıbrıs'ta yalnızca konuyla ilgili aktörleri, yani Türkiye, Yunanistan, ve Adadaki iki cemaatin temsilcilerinin içinde bulunduğu bir konferansın BM çatısı altında toplanarak çözülmesi olduğu vurgulandı. Bursa nutkuna gelen tepkiler üzerine şekillendirilen ve TİP'in siyasi hayatı boyunca savunulan çizgi oldukça dikkatli bir tonda kurgulanmıştı. Dikkat çeken bir nokta, TİP üyelerinin, Kıbrıs konusunda oldukça tek sesli olmaları ve meselenin yoğun şekilde tartışıldığı 1964-1969 döneminde partinin çizgisini aynı kavram ve çerçeveye sadık kalarak anlatmış olmalarıdır.

Gerçekten de müteakip dönemde TİP mensupları öncelikle Kıbrıs'taki kanlı olayların asıl mesulünün Rum kesimi ve onların lideri Makarios olduğunu vurguladı. Buna göre adadaki Rumlar, anayasanın yarattığı “vahim durumu ispat etmek için” Türk vetolarının etkinliğini adım adım azaltma amacı gütmekteydi.

Tarihi boyunca Türk cemaatinin ise anavatanına katılmak gibi bir gayesi olmamıştı, şimdi böyle bir amacın ortaya çıkması için de bir sebep yoktu (Aybar, 1964b: 6). Bu sebeple Makarios yönetiminin sertlik yanlısı faaliyetlerine karşı Yunan hükümeti üzerinde baskı kurulması etkin bir yoldu (“Kıbrıs”, Sosyal Adalet, 1964: 41). Gerek Kıbrıs Anayasasını tek taraflı olarak ihlal etmesi gerekse kendi vatandaşlarının can güvenliğini sağlayamıyor olması sebebiyle Makarios yönetimindeki Kıbrıs hükümeti gayrimeşrudy ve Türkiye tarafından kendisiyle bütün ilişkiler kesilmeliydi (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 5.1.1966: 231). Makarios’un Kıbrıs Cumhuriyeti’ni değil yalnızca adadaki Rum cemaatini temsilen muhatap alınabileceği belirtilmekteydi (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 27.12.1965: 32). Adada Türklere karşı Rumlar tarafından yürütülen faaliyetler ise TİP tarafından ‘genosit’ suçu olarak tanımlanmaktaydı (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 10.12.1968: 494).

TİP’in 1965 yılında şekillenerek müteakip dönemde ısrarla üzerinde durulan yol haritasına göre Kıbrıs’taki Türk askeri varlığı muhafaza edilerek Yunanistan’a, Kıbrıs’taki askeri birliklere veya Kıbrıs’taki soydaşlara yapılacak silahlı saldırının cevapsız kalmayacağı, bunun bir savaş sebebi sayılacağı açıkça ifade edilmeliydi (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 27.12.1965: 33). Kıbrıs konusunda doğrudan doğruya ilgili tarafların BM temsilcisi ile katılacağı yuvarlak masa önerisi kabul görmemesi durumunda, adadaki asker ve soydaşlarımıza “tecavüz vakı olduğu takdirde bunun bir harb sebebi sayılacağı” kesinlikle bildirilmeliydi (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 5.1.1966: 231). Kıbrıs askeri üslerden temizlenmeli, milletler arası garanti altında tarafsızlaştırılmalı ve her iki cemaatin eşit haklarına dayanan federatif, bağımsız bir ülke haline getirilmeli ve bu tezi müzakere etmek için de Türkiye, Yunanistan ile Kıbrıslı Rum ve Türk cemaatleri, bir de Birleşmiş Milletler temsilcisi bir yuvarlak masa konferansına davet edilmeliydi (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 27.12.1965: 33). Barışçıl yolların ve müzakere kapılarının kapandığı noktada ise TİP, prensip olarak kuvvet kullanımına karşı değildi (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 4.12.1967: 331). Bağımsız Kıbrıs’ın Küba gibi SSCB yanlısı bir ülkeye dönüşmesi ihtimaline karşı ise ülkenin “şartsız bir bağımsızlığa” sahip olmayacağı kayda geçirilmeliydi (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 5.1.1967: 80). 1965 Seçim bildirisinde bu plan, Kıbrıs için hedef olarak “yabancı üslerden temizlenmiş, silahsızlandırılmış ve milletlerarası garanti altında her iki topluluğun haklarına saygılı, bağımsız bir devlet teklif edilmiştir” ibaresiyle yer buldu (Türkiye İşçi Partisi Seçim Bildirisi, 1965). 1969 Seçim Bildirisinde ise buna önemli bir ek olarak kurulması hedeflenen ülkenin federatif olması gerektiği vurgulanmıştır (Türkiye İşçi Partisi Seçim Bildirisi, 1969). 1967’de tartışılan adadaki İngiliz üslerinin Türkiye’ye devrini içeren model ise “çok küçük tavizli bir enosis” olarak eleştirilerek Kıbrıslı Türklerin korunması açısından hiçbir faydası olmayacağı, maddi yük getireceği ve Türkiye’yi işgalci durumuna düşüreceği öne sürülmekteydi (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 20.7.1967: 351).

Genel olarak TİP'in Kıbrıs politikasının Bursa konuşmasına tepkiler sonrasında nihai halini alarak Parti'nin siyasi hayatının sonuna kadar tutarlı bir şekilde korunduğunu söylemek mümkündür. Bir Üçüncü Dünya ülkesi olarak kurgulanan Kıbrıs'ın tam egemen bir ülke olmayacağı vurgulanarak enosis yahut SSCB güdümünde bir ülke olması ihtimalinin öne çıkarılması engellenmeye çalışılmıştır. Ayrıca çizilen Kıbrıs politikası, Parti'nin dış politikasının üç ana sütununu da desteklemektedir. Zira Kıbrıs konusundaki sıkıntıların en temel sebeplerinden biri olarak ABD yanlısı dış politika çizgisi gösterilmekte ve buhranın çıkış yolu olarak Üçüncü Dünyacılık işaret edilmekte ve bu tip alternatif yaklaşımların kamuoyunca tartışılmasının hakim partilerce istenmediği vurgulanmaktadır. Bu yönüyle TİP'in Kıbrıs sorununu yalnızca ad hoc çözüm önerisi sunulması gereken bir mesele olarak değil aynı zamanda Parti'nin genel dış politikası çizgisini öne çıkarmak için uygun bir örnek vaka olarak ele aldığı görülmektedir.

Anglosakson Emperyalizminin Bir Yansıması Olarak Kıbrıs Meselesi

TİP'e göre Kıbrıs, Anglosaksonların çıkarları doğrultusunda yaratılmış yapay bir krizdir (Aybar, 1964c: 3). Boran'a göre gerilemekte olan İngiliz emperyalizmi için Kıbrıs'ta öncelik, Ortadoğu'daki petrol başta olmak üzere çıkarlarını savunmak için kritik öneme sahip NATO üslerinin varlığını sürdürmesiydi ve bunu enosis yahut bağımsız bir Kıbrıs'ın Commonwealth'e dahil edilmesi gibi hangi yolla gerçekleştireceğinin pek bir önemi yoktu (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 5.1.1967: 79). 1955 yılından itibaren Ankara'yı sorunun bir parçası haline getiren hamleler ise Londra'nın Atina'ya karşı elini güçlendirme çabasından ibaretti ("Kıbrıs", Sosyal Adalet, 1964: 41). Dolayısıyla politikanın odağında, sorunu asıl paydaşlarla çözerek İngiltere'yi dışarıda bırakmak olmalıydı.

İngiltere karşıtlığı, özellikle Aybar'ın yazılarında önemli bir temadır. 1967 yılında parti üst yönetimiyle yaptığı bir toplantı sırasında, çocukluğunda İtilaf devletleri donanmalarının İstanbul'u işgaline tanıklığını anlatırken gözlerinin dolmasını anlatan Nihat Sargın'dan aktaran Ünlü, Aybar için bağımsızlık meselesinin bir tutku-düşünce olduğunu belirtmektedir (Ünlü, 2022: 245). Daha 1947 yılında Hür gazetesinde yazdığı bir yazıda Aybar, Türkiye'nin dış politikasının İngiliz menfaatlerine göre ayarlandığını söylemekte ve CHP'yi "Anglosakson sermayesine kapıları ardına kadar açmakla" suçlamaktadır (Ünlü, 2022: 109). Osmanlı'nın çöküşü de "Batı kapitalizminin yörüngesine girdikten sonra" gerçekleşmişti (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 7.11.1965: 179). Tüm bu sebeplerle İngiltere, Kıbrıs sorununun bir ilgilisi olarak ele alınmamalı ve çözüm için yürütülecek süreçlerin dışında bırakılmalıydı (Aybar, 1964c: 4).

Benzer şekilde Türkiye'nin sorunun çözümü için ABD'den medet umması da beyhude bir çaba olarak görülmektedir. Çünkü Garanti Antlaşması gereğince müdahale şartlarının oluşup oluşmadığı konusu dahil olmak üzere Amerika'nın Kıbrıs'ta bir söz hakkı yoktu (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 5.1.1966: 229). Ayrıca ABD açısından da Adanın bağımsız bir şekilde NATO dışında bulunması dışındaki ihtimallerin tamamı kabul edilebilir seçeneklerdi. Olası enosis veya taksim seçenekleri, Kıbrıs'taki NATO üslerinin varlığını sürdürmesi durumunda kabul edilebilirdi. Buna göre Kıbrıs konusunda tıpkı İngiltere gibi ABD de Türkiye'nin aleyhine bir politika izleyerek "Yunanlı ortaklarını desteklemektedir" (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 7.11.1965: 179). Dolayısıyla ABD, Kıbrıs sorunda kesinlikle bir muhatap olarak da kabul edilmemeliydi. Dış politikada zaten anti-Amerikancı bir çizgi izleyen TİP, özellikle 1965 sonrasındaki hükümetlerin Sovyetler Birliği ve Bağılantısız ülkelerle yakınlaşma politikaları izlemesinin sağladığı rahatlatma sonrası ABD ve NATO'ya karşı eleştirilerinin dozunu artıracaktı (Fırat, 1997: 162).

Kıbrıs meselesi aynı zamanda ABD çizgisinde dış politikanın zararlarını da göz önüne sermekteydi. Zira kriz sürecinde Türkiye'nin dört defa Kıbrıs'a müdahale kararı almış olmasına rağmen ABD'nin engellemesi sonucunda vazgeçmiş olması, "ordusunu milli menfaatlerine en uygun olduğunu zannettiği yerde ve şekilde kullanmak imkanından yoksun" olduğunu göstermekteydi ("TİPne Saldırı", Sosyal Adalet, 1964: 3). Ayrıca ABD güdümünde bir politika izlenmesi SSCB'nin adada Rum tezlerine yakınlaşmasına neden olmaktaydı. Zira SSCB, Kıbrıs'daki olayların "Anglosakson emperyalizme ile ilişkisinin farkında" olsa da Türkiye'ye bu güçlere karşı doğrudan bir tavır almadıkça herhangi bir destek göstermeyecekti (Boran, 1965: 4). Ankara'nın aksi yönde davranıp ABD ve İngiliz çıkarlarına uygun davranması ise Makarios'a Sovyetler ve Mısır'dan yardım isteme fırsatını vererek sorunun daha da zorlaştırılmasına neden olmaktaydı (Aybar, 1964c: 2). Bu argümanlarla TİP, Moskova'nın bir tehdit olmasının ana sebebi olarak ABD ile yakın ilişkileri işaret ederek hem anti emperyalist çizgisini yinelemiş oluyor hem de "SSCB peyki" görüntüsü vermekten kaçınmış oluyordu.

Kıbrıs Sorununun Hakim Partilerce İstismarı ve Güvenikleştirme

TİP temsilcilerine göre Kıbrıs sorunu yalnızca bir dış politika meselesi değil aynı zamanda iç siyasette CHP ve AP tarafından istismar edilen ve kamuoyunun zararına kullanılan bir konuydu. Zira TİP'e göre Kıbrıs sorunu sebebiyle artan hamaset, iç siyasette önemli tehlikeler yaratmakta ve sosyal adalet çerçevesinde odaklanılması gereken iktisadi problemlerin odaktan çıkmasına sebep olmaktaydı. Dolayısıyla sorun, CHP ve AP tarafından "memleketin sosyal davalarını yüzüstü bırakmak için istismar edilen" bir meseleydi (B.C.Ü., 1964: 4). Bu çerçevede

Kıbrıs sorunu ile ilişkili olarak dile getirilen Patrikhane'nin Türkiye dışına çıkarılması veya 12 Ada'nın ilhakı gibi söylemler de halkı yanıltma maksatlı "gülünç iddialar" olarak eleştirilmiştir ("Kıbrıs, Patrikhane, Azınlıklar Sorunu", *Dönüşüm*, 1965: 9).

Yukarıda da belirtildiği üzere TİP'in dış politikasının ana ilkelerinden birisi, konuların siyaset üstü hale getirilerek güvenlikleştirilmesinin önüne geçilmesi idi. TİP'e göre, süreç konusunda yeterince bilgilendirilmeyen kamuoyunu aydınlatmanın ilk yolu meclisteki partilerle açık bir şekilde tartışmaktır. 11 Haziran 1964 tarihinde İnönü tarafından Çankaya'da düzenlenen Kıbrıs konulu partiler arası toplantıya TİP'in davet edilmemesine bu sebeple bir telgrafla sert tepki verilmiştir (Dumrul Uygur, 2020: 168). Telgrafta "hayati gelişmelerin arifesinde bulunduğumuz ifade edilen bir anda, anayasayı samimiyetle savunan toplumcu, gerçek Atatürkçü, 24 ilde teşkilat kurmuş ve yüzbinlerce taraftarı bulunan Türkiye İşçi Partisinin bu toplantıya çağrılmamış olmasını memleketin yüksek menfaatleriyle bağdaştıramıyoruz" denmiş ve bu dışlayıcı tavrın kanunsuz olduğu belirtilmiştir (Aren, 1993: 98).

İlerleyen süreçte Johnson mektubunun içeriğinin kamuoyu ile paylaşılması da aynı sebeple TİP'in gündeminde yer aldı. TİP'in 1965 seçimleri sonrası ilk hamlelerinden birisi Johnson mektubuna İnönü'nün nasıl bir cevap verdiğini ve gizli oturumlarda ne konuşulduğunun açıklanmasını talep edilen ve reddedilen bir önerge vermek olmuştur (Ünsal, 2002: 198). CHP ve AP'nin Kıbrıs konusundaki ketum tavrı mecliste "Hükümetimizin takip ettiği politika hakkında hiçbir görüşe sahip değiliz, bu meselenin nasıl ve ne şekilde çözümleneceğine dair kesin bir görüş mevcut değildir" sözleriyle eleştirilmekteydi (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 5.1.1966: 228). İlk etapta CHP, İnönü hükümetinin elinin kolunun bağlı olduğunu göstereceği düşüncesiyle mektubun kamuoyu ile paylaşılmasına sıcak bakarken AP Amerikan karşıtlığını körükleyeceği düşüncesi ile buna karşı çıkmaktaydı (Altan, 1971: 165). TİP ise hem konunun kamuoyundan gizlenmemesi için hem de AP'nin fikrine benzer şekilde Amerikan karşıtlığını besleyeceği için ısrarla "açıklayın gitsin şu Johnson mektubunu" baskısı yapmaktaydı (Altan, 1971: 169). Çetin Altan, kamuoyunun aydınlatılması kaygısının yanı sıra, mektubun geldiği sırada iktidarda olan CHP mektubun açıklanmasını desteklerken AP'nin karşı çıkmasındaki çelişkiye de dikkat çekmiştir ve "o mektup aslında Türk halkına yazılmıştır, o zaman bu mektubun ve tutanakların Türk halkı tarafından bilinmesinde fazlasıyla fayda vardır" diyerek ısrarcı olmuştur (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 28.12.1965: 85-86). TİP'in dış politikada güvenlikleştirmeye karşı faaliyetleri özellikle Kıbrıs konusunda Johnson mektubunun yarattığı toplumsal tepki ile birleşerek resmi politika üzerinde dönüştürücü bir etkiye sahip olmuştur (Fırat, 1997: 99).

TİP'in Kıbrıs konusunda şeffaflık ısrarı yalnızca Johnson mektubunu kapsamamaktaydı. Örneğin TBMM'de partiyi temsilen yaptığı konuşmada Tarık Ziya Ekinci, şu noktaların açıklığa kavuşturulması gerektiğini belirtmekteydi: i) Hükümetin izlediği politika, Kıbrıs Türklerinin arzu ve menfaatlerine uygun mudur?; ii) İzlenen politika, Ortadoğu'nun sulh ve sükunu ile Türkiye'nin müstakbel menfaatleri açısından uygun mudur?; iii) Kıbrıs Türklerinin istekleri nelerdir? Kıbrıs Türk Cemaati içindeki farklı grupların istekleri nelerdir?; iv) Adadaki mücahitlerin geri çekildiği haberleri doğru mudur? Doğru ise sebepleri nelerdir?; v) Türkiye ve Yunanistan arasındaki ikili müzakereler hangi aşamaya gelmiştir? Yunanların adadaki Rumlar üzerindeki etkisi nedir? (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 21.6.1967: 122-123). Örneklerden de görüldüğü üzere TİP için hükümetlerin dış politikayı partiler üstü bir ülke güvenliği meselesi olarak siyaset sahnesinin dışına çıkarma çabası öne çıkan bir eleştiri konusuydu ve Kıbrıs konusunda milli menfaatleri öne sürerek kamuoyunun karanlıkta bırakılıyor olması önemli bir argümandı.

Johnson Mektubu'nun İçeriğinin Kamuoyuna Yansıması Sonrası Amerikan Karşıtı Söylem

TİP'in Amerika ile ilişkileri koparma çağrısı, Lyndon Johnson'un 5 Haziran 1964 yılındaki sert mektubu sonrasında kamuoyunda daha fazla karşılık bulmaya başladı (Ahmad, 1999: 168). ABD'nin Kıbrıs konusunda Yunanistan'ın çizgisini benimsediği kanaatinin kamuoyuna yerleşmesi ile TİP'in ABD ile ikili anlaşmaların kaldırılması, üslerin kapatılması ve NATO'dan çıkılması talepleri daha görünür hale geldi. TİP'in Amerika karşıtılığı aldığı oy oranının çok üzerinde ve “gürültücü” bir şekilde karşılık bularak milliyetçi söylemleri sol fikirlerle bir araya getirmede başarılı oldu (Hale, 2021: 137). Hükümetin ABD ile yakın ilişkileri sürdürme çabası ise TİP mensuplarınca “dostlukları salt duygusal açıdan değerlendirme” olarak nitelendirilerek eleştirildi (Aybar, 1964b: 8). ABD'ye karşı toplumsal tepkinin “Kıbrıs meselesinin artık ittifaklarımızın bir değerlendirme ölçüsü olarak görüldüğünün” işareti olarak yorumlandı (“Olaylara Bakış”, Sosyal Adalet, Ekim, 1964: 3). TİP'e yakın yayın organları Kıbrıs'ın milli bir mesele olduğuna işaret etmiş, hatta askeri operasyonun önündeki en önemli engel olarak görülen çıkarma gemisi eksikliğinin giderilmesi için yapılan bağış kampanyasına partinin yayın organlarından Dönüşüm gazetesinin 200 satış bedeli ile katkıda bulunması örneği gibi faaliyetlerle açıkça gösterilmiştir (Dönüşüm, 1965: 1).

TİP'in özellikle 1966 yılından itibaren yoğunluk kazanan Amerika karşıtı eylemleri 2. Büyük Kongre kararları ile ABD'ye karşı pasif direniş kampanyası başlatılması ve Türkiye'de bulunan tüm Amerikan resmi personeli ile ilişkilerin boykot edilmesi gibi hamlelerle sürdürüldü (Ünsal, 2002: 191). Bu protestolar sonucunda ABD büyükelçiliği yetkilileri Türkiye'deki varlıklarını azaltma kararı

almışlardı (Aren, 1993: 69). TİP mensupları, artan ABD karşıtlığının politik yansımaları olan Amerika ile AP hükümetinin sürtüşmesinden kendisine pay biçmeyi bildi. 1967 yılında TBMM’de yaptığı konuşmada Aybar bu durumu, “TİP’in inkar edilemeyecek hukuki delillere, olaylara dayanan açıklamaları karşısında, önce yok öyle şey yalan” diye bağırarak tepki göstermiş olan Demirel hükümeti, nihayet bu anlaşmaların bağımsızlığımız, milli menfaatlerimizle bağdaşmayan hükümlerinin değiştirilmesi için Amerikan hükümetine başvurduğunu açıklamak zorunda kalmıştır” şeklinde ifade etti (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 27.2.1967: 753).

Blok Dışı Ülkelerle İlişkileri İlerletme Hedefi

Kıbrıs konusunda BM Genel Kurulunda yapılan oturumlarda Türkiye’nin tezlerinin kabul görmemesi ve özellikle Bağılantısızlık hareketine mensup ülkelerin Makarios’un görüşlerine daha yakın bir çizgide hareket etmesi TİP’in ‘kişilikli ve kıskançlıkla bağımsızlıkçı’ dış politika söylemini güçlendirdi. Hükümet, konuyu BM’ye götürmeme sebebi olarak Üçüncü Dünya ülkelerinin birçoğunun kendi içinde azınlık meseleleri sebebi ile Türkiye’ye karşı olmasını göstermekteydi. TİP ise, Türkiye’nin Makarios’a karşı bu ülkelerden destek bulamamasının sebebi olarak bu ülkelerin Anglosakson emperyalizmi konusunda çok kuşkulu olmalarını göstererek Türkiye’nin Batılı kapitalist ülkelerin yanında yer almasının ana sebep olduğunu öne sürmekteydi (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 20.2.1968: 467). Türk bağımsızlık hareketinin Bağılantısız ülkeler için bir örnek olması Türk diplomasisi açısından önemli bir fırsattı ve 1947 sonrası izlenen blok siyaseti bu fırsatın kaybedilmesine neden olmuştu. ABD güdümündeki dış politikadan kendini sıyrabilen bir Türkiye, bağımsızlığını yeni kazanmış eski kolonilerin desteğini yanında bulacak ve uluslararası ortamda çıkarlarını daha iyi savunabilecekti. Aybar’a göre Kahire Konferansı’na katılan Makarios, enosis emelini gizleyerek Bağılantısız ülkelere anti-emperyalist bir milli kurtuluş hareketi yürüttüğünü anlatırken Türkiye’nin temsilcileri askeri bir ittifaka dahil olması sebebiyle konferans salonuna dahi alınmamıştı. Gerçekte “her birinin başucunda Atatürk’ün resmi olan” bu ülkelerin Türkiye karşıtı olması mümkün bile değilken, iktidarların emperyalizm yanlısı tutumları Makarios’a yakın durmalarına sebep olmaktaydı (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 27.12.1965: 31).

Türkiye İşçi Partisi’nin dış politikada NATO çerçevesi dışında faaliyet gösterme fikri yalnızca söylemde kalmadı. 1968 yılında Roma’da düzenlenen Akdeniz Diyalogu konferansına Türkiye’yi temsilen milletvekilleri Sadun Aren ve Rıza Kuas’ı yollanması ile file de geçirildi. Toplantıda “Kıbrıs meselesinin çözümünün üslerden ve askerlerden arınmış, tarafsızlaştırılmış, güvenliği milletlerarası garantiye bağlanmış bağımsız ve federatif bir Kıbrıs” fikri savunuldu

(Dumrul Uygur, 2020: 174). Özellikle AP temsilcisi milletvekillerinin eleştirisine konu olan bu etkinliği Aybar, Türkiye'nin çıkarlarını savunmak için önemli bir platform olarak yorumlamaktaydı. AP milletvekilleri ise Aren ve Kuas'ın toplantıya katılımları TİP'in "kıpkızıl bir komünist partisi olduğunu tescil etmiş bulunduğu" ileri sürmekteydi (Altan, 1971: 330). Aren, TİP'in konferansa katılımını TİP'in diğer sol hareketlerle ilişki kurmama politikasındaki tek istisna olarak nitelendirmektedir. Toplantıda enosis'e karşı BM'nin bağımsızlık garantisini isteyen Aren, AKEL genel sekreteri ile bu konuda tartışmıştır (Aren, 1993: 123). Konferans sırasında Aybar acil bir telgraf göndererek tüm katılımcıların SSCB dahil bütün yabancı filoların Akdeniz'den çekilmesini istediklerini belirten konuşma metinlerini göndererek Türkiye'deki tepkilere cevap verebilmek istemiştir (Aren, 1993: 124). Aybar eleştirilere Batı'nın geniş demokratik kanadı içinde olan partilerin toplantısında Türkiye'nin sesinin duyulması, Kıbrıs konusunda ülkenin çıkarlarının savunulması için, devletin ilgili kurumlarının bilgisi dahilinde katılım gösterildiğini belirterek cevap verdi (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 20.2.1968: 403). Toplantıya gözlemci olarak katılan TİP üyesi Burhan Cahit'e ülkeye dönüşünde TCK 142/2'de dava açılmış ve Ekinci'ye (2010: 677) göre "parti içinde başlayan gruplaşmaya bağlı olarak örgütteki hiyerarşi büyük ölçüde bozulduğu için" herhangi bir şekilde hukuki destek verilememiştir. Kuas ve Aren hakkında ise herhangi bir işlem yapılmamıştır.

Genel olarak Kıbrıs meselesi, TİP için dış politikada ana sütunlardan biri olan Üçüncü Dünya ile daha yakın ilişkiler kurulması fikrinin doğruluğunu gösteren bir vakaydı. Buna göre kendi sosyal ve iktisadi dokusuna aykırı olmasına rağmen Batı ile eşitsiz bir şekilde ittifak ilişkisi kuran Türkiye'nin bu hatası Kıbrıs konusunda öne çıkmaktaydı. Zira kendi çıkarlarını önceleyen ABD ve İngiltere üzerinden bir çözüm anlayışı hem milli menfaatlere aykırı bir durum yaratmakta hem de bu ülkelere karşı olumsuz duygulara sahip anti-empyralist Üçüncü Dünya ülkelerini Makarios'a yaklaştırarak BM'de Türkiye'yi zor durumda bırakmaktaydı.

Sonuç

Türkiye İşçi Partisi, 1960'lı yıllar Türk siyasetinde TBMM'de temsil edilen tek sosyalist parti olması hüviyetiyle önemli bir yer edinmiştir. Sendika hareketlerinin çabasıyla kurulan TİP, Mehmet Ali Aybar öncülüğünde aydınların katılımıyla ivme kazanmış ve 1965-1969 döneminde 15 milletvekili ile mecliste oldukça görünür olmuştur. İç siyasette sosyal adalet, işçi ve köylü hakları ile kapitalist sisteme eleştiri temalarını öne çıkaran partinin söyleminde uluslararası siyaset de önemli yer tutmuştur. Dış politika çizgisini anti-empyralist ve anti kapitalist çizgide kurgulayan partinin Batı ile ittifak ilişkilerinden çıkma, dış politika mevzularının tartışılabilir bir hale getirilmesi ve Üçüncü Dünya ile daha

yakın ilişkiler kurulmasını üç ana sütun olarak öne çıkardığı görülmektedir. Bu çerçevede ABD ile ikili anlaşmalar etrafında inşa edilen eşitsiz ilişkinin sorgulanması, AET ile Ortak Pazar fikrinin reddi, blok siyaseti sebebiyle SSCB'nin doğrudan hedefi haline geldiğinin öne sürülmesi gibi başlıklar TİP'in dış politikasındaki ana gündem maddeleri olmuştur.

Kıbrıs meselesi ise bahsedilen üç sütunun öne çıkarılması ve vurgulanması için oldukça uygun bir vaka işlevi görmüştür. Esas olarak iç politikada iktisadi ve sosyal meselelere odaklanan TİP için Kıbrıs meselesinin merkezi bir konu haline gelmesi, parti başkanı Mehmet Ali Aybar'ın 1964 yılındaki Bursa konuşmasına gelen sert tepkiler sonrası nihai halini almıştır. Bu dönemde formüle edilen Kıbrıs politikası parti mensuplarınca benimsenmiş ve TİP'in siyasi hayatı boyunca tutarlı bir şekilde savunulmuştur. Genel olarak ana akım siyasi partilerin genel çizgisinin dışında farklı bir ses getirmesi yönüyle öne çıkmıştır. Batılı müttefiklerin meselede Türkiye'yi yalnız bırakıyor olması, konunun ayrıntılarının kamuoyundan gizleniyor olduğu intibai ve Birleşmiş Milletler'deki oturumlarda Türkiye'den ziyade Makarios'a yakın duran Üçüncü Dünya ülkelerinin destekleri kazanma ihtiyacı yoğun bir şekilde TİP mensuplarının demeçlerinde yer bulmuş ve partinin daha geniş çerçevedeki dış politika hedeflerini destekleyen argümanlar olarak kullanılmıştır. Özellikle Johnson mektubunun içeriğinin kamuoyuna açıklanması ile artan Amerika karşıtı ortam, TİP'in söyleminin daha geniş kitlelerde karşılık bulabilmesinin önünü açmıştır. TİP'in Kıbrıs politikası, o döneme kadar partiler üstü bir niteliği olduğu değerlendirilen dış politikanın sorgulanabildiği, ABD ile kurulan eşitsiz ilişkilere dair eleştirilerin farklı partilerce de eleştirilebildiği ve Soğuk Savaş dönemi blok siyaseti sebebiyle ikincil planda kalan çevre ülkeleriyle daha yakın ilişkiler kurulmasının hedeflendiği bir iklimin ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur.

1969-1971 döneminde 1969 Genel seçimlerindeki hayal kırıklığı ve yükselen parti içi mücadele sebebiyle Kıbrıs konusunda sessiz bir hal alan parti hakkında 12 Mart 1971 Muhtırası sonrasında kapatılma kararı verilmesiyle Türk siyasi hayatındaki TİP dönemi son bulmuştur. Yine de TİP'in Kıbrıs meselesindeki politikası, anaakım dışı hüviyette ve gerek oy oranı gerekse temsil eden milletvekili sayısı bakımından hakim partilere nazaran daha az ağırlığı olan bir siyasi partinin hem söylem hem de strateji açısından ülkenin genel bakışında nasıl etki sahibi olabileceğini göstermesi açısından dikkat çekmektedir. Zira 1970'li yıllar boyunca TİP

mensuplarının söyleminde öne çıkan üç sütun başta Cumhuriyet Halk Partisi olmak üzere diğer siyasi hareketlere sirayet etmiştir. Özellikle Johnson mektubu sonrası artan anti-Amerikan duygular partinin bu yöndeki politikasını daha geniş bir tabana yayma imkanı sağlamıştır. Ayrıca, hükümetin dahi SSCB ile daha yakın ilişki kurma girişimlerinde bulunması, Moskova uydusu olmakla itham edilen

TİP'in üzerindeki baskıyı azaltmıştır. Partinin dış politika meselelerinin güvenlikleştirilmesine karşı duruşu da Kıbrıs konusu sayesinde kısmen başarılı olmuştur ve adaya dair konularla başlayan sorgulama ABD ile ikili anlaşmalar gibi diğer uluslararası mevzuların da eleştirilebildiği bir ortama kapı aralamıştır. Kıbrıs meselesinin sağladığı bir diğer imkan ise üçüncü sütun olarak belirttiğimiz Üçüncü Dünya ülkeleri ile daha yakın ilişkiler kurma fikrinin somut bir ihtiyaç haline gelerek hükümetlerce desteklenmeye başlamasıdır.

Kaynakça

- Ahmad, Feroz (1999). *Modern Türkiye'nin Oluşumu* (İstanbul: Kaynak Yayınları).
- Altan, Çetin (1968). "Okumayanlar Okusun: İşte Belgesi", *Tüm*, 18 Aralık 1968, (2): 3.
- Altan, Çetin (1971). *Ben Milletvekiliyken* (İstanbul: Bilgi Yayınevi).
- Aren, Sadun (1993). *TİP Olayı 1961-1971* (İstanbul: Cem Kültür Yayınları).
- Arslantaş, Düzgün ve Şenol Arslantaş, (2014). "From 'permanent opposition' to 'power': Anti-systemic parties in Turkey", *Party Politics*, 30 (3): 409-419.
- Aybar, Mehmet A. (1964). "Bugünkü Dış Politikamız Kabul Edilemez", *Sosyal Adalet*, Temmuz, 19 (4): 4.
- Aybar, Mehmet A. (1964b). *Türkiye İşçi Partisi'nin Gözü ile Kıbrıs - Genel Başkan Mehmet Ali Aybar'ın 10 Mayıs 1964 Tarihli Bursa Konuşması* (TİP: İzmir).
- Aybar, Mehmet A. (1964c). Mehmet Ali Aybar Dış Politikamızı Anlatıyor (Sosyal Adalet Gazetesi Eki).
- B.C.Ü. (1964). "Kıbrıs Çıkmazı Dış Politikamızın Çıkmazıdır", *Sosyal Adalet*, 8 Ağustos 1964, (5): 4.
- Bora, Tanıl (2017). *Cereyanlar - Türkiye'de Siyasi İdeolojiler* (İstanbul: İletişim).
- Boran, Behice (1965). "Kıbrıs Meselesinde Niçin Amerika da Sovyetler de Bizi Desteklemiyor?", *Dönüşüm* (4): 4.
- Boran, Behice (1970). "İkili Anlaşmalar Meselesi" *Emek Dergisi*, 9 Şubat 1970, 1 (21): 4-5.
- Buzan, Barry, Weaver, Ole ve de Wilde, Jaap. (1998). *Security: a new framework for analysis* (Londra: Lynne Rienner Publishers).
- "Dışarıdan Emir Almak Sorunu", *Emek Dergisi*, 1 Aralık 1969, 1 (16): 3.
- Doğan, Erkan (2010). "Parliamentary Experience of the Turkish Labor Party: 1965-1969", *Turkish Studies*, 11 (3), 313-328.
- Dumrul Uygur, Günay (2020). *Türkiye İşçi Partisi 1961-1971* (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi: İstanbul Üniversitesi).

- Ekinci, Tarık Z. (2010). *Lice'den Paris'e Anılarım* (İletişim: İstanbul)
- Fırat, Melek M. (1997). *1960-71 Arası Türk Dış Politikası ve Kıbrıs Sorunu* (Ankara: Siyasal Kitabevi).
- Güvenç, Serpil (2007). "1960'larda Kıbrıs Sorununa Soldan Bakışlar", *Mülkiye Dergisi*, 31 (255): 179-192.
- Güvenç, Serpil. (2005). *Socialist Perspectives on Foreign Policy Issues: the Case of TİP in the 1960s* (Yayınlanmış Doktora Tezi: ODTÜ).
- Hale, William (2021). *1774'den Günümüze Türk Dış Politikası* (İstanbul: Serbest Akademi).
- İnan, Erkan (2023). "Türkiye İşçi Partisi'nin İnşa ve Gelişimini Tetikleyen Koşullar (1960-1966)", *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, 9 (2): 19-33.
- Kafaoğlu, Arslan B. (1964). "Tarafsızların Toplantısı", *Sosyal Adalet*, 7 Kasım 1964, (8): 37-39.
- "Kıbrıs Buhranının öğrettikleri" (1964). *Sosyal Adalet*, 15 Haziran 1964, (3).
- "Kıbrıs, Patrikhane, Azınlıklar Sorunu..." (1965). *Dönüşüm Gazetesi*, 7 Mayıs 1965, (2):9.
- "Kıbrıs" (1964). *Sosyal Adalet*, 4 (2): 41.
- Kılıç, Zeki (1971). TİP 4. Büyük Kongresi. *Emek Aylık Dergi*, Ocak 1971, (8):58.
- Konur, Hamdi (1964). "Bağımsızlığa İnanmadan Bağımsız Yaşanmaz", *Sosyal Adalet*, 4 Eylül 1964, 2 (6): 11.
- Landau, Jacob M. (1974). *Radical Politics in Modern Turkey* (New York: Routledge).
- Millet Meclisi Tutanak Dergisi*. (1965). Dönem 2, Toplantı 1, Cilt 1, Birleşim 26, 22.12.1965.
- Millet Meclisi Tutanak Dergisi*. (1965). Dönem 2, Toplantı 1, Cilt 1, Birleşim 7, 7.11.1965.
- Millet Meclisi Tutanak Dergisi*. (1965). Dönem 2, Toplantı 1, Cilt 2, Birleşim 28, 27.12.1965
- Millet Meclisi Tutanak Dergisi*. (1965). Dönem 2, Toplantı 1, Cilt 2, Birleşim 29, 28.12.1965.
- Millet Meclisi Tutanak Dergisi*. (1966). Dönem 2, Toplantı 1, Cilt 2, Birleşim 31, 5.1.1966.
- Millet Meclisi Tutanak Dergisi*. (1966). Dönem 2, Toplantı 1, Cilt 3, Birleşim 50, 19.2.1966.
- Millet Meclisi Tutanak Dergisi*. (1966). Dönem 2, Toplantı 1, Cilt 4, Birleşim 55, 24.2.1966.
- Millet Meclisi Tutanak Dergisi*. (1967). Dönem 2, Toplantı 2, Cilt 11, Birleşim 29, 5.1.1967.
- Millet Meclisi Tutanak Dergisi*. (1967). Dönem 2, Toplantı 2, Cilt 13, Birleşim 56, 17.2.1967.
- Millet Meclisi Tutanak Dergisi*. (1967). Dönem 2, Toplantı 2, Cilt 14, Birleşim 66, 27.2.1967.
- Millet Meclisi Tutanak Dergisi*. (1967). Dönem 2, Toplantı 2, Cilt 19, Birleşim 122, 21.6.1967.
- Millet Meclisi Tutanak Dergisi*. (1967). Dönem 2, Toplantı 2, Cilt 21, Birleşim 144, 20.7.1967.
- Millet Meclisi Tutanak Dergisi*. (1967). Dönem 2, Toplantı 3, Cilt 22, Birleşim 12, 4.12.1967.
- Millet Meclisi Tutanak Dergisi*. (1968). Dönem 2, Toplantı 3, Cilt 25, Birleşim 46, 20.2.1968.
- Millet Meclisi Tutanak Dergisi*. (1968). Dönem 2, Toplantı 4, Cilt 29, Birleşim 15, 10.12.1968.

- “Millet Yapar Ama...”. (1965). *Dönüşüm Dergisi*, 22 Mayıs 1965, 1: 1.
- “Olaylara Bakış”, *Sosyal Adalet*, 12 Ekim 1964, 2 (7): 3.
- “Onuncu Yılında Türkiye İşçi Partisi”. (1971). *Emek Gazetesi*, (11): 21-22.
- Oran, Baskın (2001). *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar* (İstanbul: İletişim Yayınları).
- TİP. (1965). *Türkiye İşçi Partisi 1965 Seçim Bildirisi*.
- TİP. (1965). *Türkiye İşçi Partisi Programı*.
- TİP. (1969). *Türkiye İşçi Partisi 1969 Seçim Bildirisi*.
- TİP Olağanüstü Büyük Kongresi”, *Tüm*, 1 Ocak 1969, 4: 8.
- TİP'ne Saldırıları”. (1964). *Sosyal Adalet*, 15 Haziran 1964. 3: 1.
- Ünlü, Barış (2022). *Bir Siyasal Düşünür Olarak Mehmet Ali Aybar* (İstanbul: İletişim).
- Ünsal, Artun (2002). *Umuttan Yalnızlığa Türkiye İşçi Partisi (1961-1971)* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları).